

**ԽԱՂԱՔԱՐԵՐ, ԱՐԺՈՒՅԹԻ ԿԱՄ ՀԱՇՎԱՐԿԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐ. ՀԱՌԻՃԻ
ԿՈՒՐ-ԱՐԱՔՍՅԱՆ ԿԱՎԵ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԻ ՄԱՍԻՆ**

**PLAYING STONES, CURRENCY OR CALCULATION SOURCES: ON THE
FUNCTION OF THE KURA-ARAXES CLAY OBJECTS FROM HARICH**

**ИГРОВЫЕ КАМНИ, ДЕНЕЖНЫЙ ЭКВИВАЛЕНТ ИЛИ СРЕДСТВА СЧЁТА: К
ВОПРОСУ О ФУНКЦИИ КУРО-АРАКССКИХ ГЛИНЯНЫХ ПРЕДМЕТОВ ИЗ АРИЧА**

Մարիամ Սարիբեկյան
Mariam Saribekyan
Мариам Сарибекян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

mariamgsaribekyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 01.09.2025; գրախոսվել է՝ 17.10.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 01.09.2025; Revised: 17.10.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 01.09.2025; рецензировано: 17.10.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-203

Ամփոփում – Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքը եղել է կուր-արաքսյան մշակույթի կենտրոններից մեկը, որտեղ Հառիճի հուշարձանը առանձնանում է իր բազմաշերտությամբ և հարյուրավոր մանրաչափ կավե առարկաներով: Այստեղ հուշարձանի պեղումներից պահպանված հնագիտական հավաքածուների նորովի ուսումնասիրության շնորհիվ պարզվել է, որ Հառիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիում կուր-արաքսյան բազմազան կավանոթների, կենդանակերպ և մարդակերպ արձանիկների, քարե և ոսկրե գործիքների հետ միաժամանակ կան պահպանված 21 թոքեններ (հաշվիչ առարկաներ), 38 կավե կենդանիների եղջյուրների փոքրօրինակներ, 150-ից ավել անիվների մոդելներ, բազմազան սկավառակներ և անվաճ առարկաներ, և եթե թոքենների պարագայում դրանց գործառույթը համեմատաբար պարզ է, ապա անիվների, սկավառակների, եղջյուրանման առարկաների դեպքում այն շատ երկար ժամանակ է, ինչ քննարկվում է հնագետների շրջանում: Ուստի, 2020 թ. սկսած, նախաձեռնվել են Հառիճի պեղումներից պահպանված ամբողջ հնագիտական հավաքածուի և հատկապես վերը թվարկված առարկաների նորովի վերականգնումը, ուսումնասիրությունը, թվայնացումը և հրատարակումը: Թոքենները, տարբեր ձևերով և չափերով, վաղ հաշվարկային համակարգի առաջին օրինակներ են, օգտագործվել են հացահատիկի, հեղուկի և այլ ապրանքների չափման ու հաշվառման նպատակով, և չի բացառվում, որ եղջյուրանման ու անվանման

իրերը նույնպես կարող էին կիրառվել կշռելու, հաշվառելու համար: Հողվածի նպատակն է քննարկել Հադիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիից գտնված մանր առարկաների գործառույթը, փորձել դրանք դասակարգել և տիպաբանել, ուսումնասիրել կուր-արաքսյան այլ հուշարձաններից գտնված նմանատիպ առարկաների համատեքստում: Շատ կարևոր է պարզաբանել նաև այս առարկաների կիրառական նշանակությունը, այն է՝ արդյո՞ք դրանք որոշակի քանակի, արժույթի կամ հաշվարկի միջոցներ են եղել, թե՛ ավելի կենցաղային՝ առօրյա գործածություն են ունեցել:

Abstract – The northwestern regions of Armenia were one of the centers of the Kura-Araxes culture, where the Harich site stands out due to its stratified layers and hundreds of small clay artifacts. After a new study of archaeological collections preserved from the excavations of the site was found that in the Early Bronze Age settlement of Harich along with various Kura-Araxes ceramic vessels, zoomorphic and anthropomorphic figurines, stone and bone tools, there are 21 tokens (counting objects), 60 clay animal horn-shape miniatures, more than 150 wheel models, various discs and wheel-shaped objects. While the function of tokens is relatively clear, the purpose of wheels, discs, and horn-shaped objects has been a subject of long-standing debate among archaeologists. Therefore, starting in 2020, a new restoration, study, digitization and publication of the entire archaeological collection preserved from the excavations of Harich, and especially the objects listed above, has been initiated. Tokens, in various shapes and sizes, represent some of the earliest examples of a counting system and were used for measuring and recording quantities of grain, liquids and other goods. It is also possible that horn-shaped and wheel-shaped objects served similar purposes in weighing and accounting. The aim of the article is to discuss the existence of small finds from the Early Bronze Age settlement of Harich, to try to classify and typify them, and to study in the context of similar objects found from other Kura-Araxes tradition sites. The function of these objects is also discussed to understand whether they were a means of measuring a certain quantity, currency, or calculation, or whether they had more domestic, practical uses.

Аннотация – Северо-западный регион Армении является одним из центров Куро-Араксской культуры. Здесь находится памятник Арич, характеризующийся своей многослойностью и наличием сотен мелких глиняных предметов. В результате нового изучения археологических коллекций, сохранившихся при раскопках памятника, было установлено, что из раннебронзового поселения Арич, наряду с различными керамическими сосудами Куро-Араксской эпохи, зооморфными и антропоморфными фигурками, каменными и костяными орудиями, наличествуют 21 токен (счетный предмет), 38 предметов в виде рогов, более 150 моделей колес, различные диски и колесообразные предметы. Если функция токенов ясна, то назначение колес, дисков и предметов в форме рогов является предметом дискуссии археологов. Поэтому с 2020 года была предпринята новая реставрация, оцифровка и публикация всей археологической коллекции Арича и особенно перечисленных выше предметов. Токены различных форм и размеров представляли собой образцы первых примеров счетной системы и использовались как мера весов для зерна, жидкостей и т.д. Возможно, предметы в форме рогов и колес также служили для взвешивания и счета. Их стандартизированные размеры указывают на то, что для общин ранней бронзы характерно было системное мышление в вопросах хозяйства, собственности и обмена. Наличие этих предметов в поселениях ранней бронзы явствует о том, что, вопросы собственности и управления информацией уже являлись объектом инте-

реса людей в этот период. Целью статьи является рассмотрение предметов, найденных в поселении Арич, их классификация и типизация, изучение их в контексте аналогичных предметов, найденных в других памятниках Куро-Араксской эпохи. Не менее важно обсудить также вопрос функционального назначения этих предметов, а именно: понять, были ли они средством меры весов или счета либо они применялись в быту.

Հիմնարաներ – վաղբրոնզեդարյան, Հառիճ, թոքեններ, անիվներ, սկավառակներ:

Keywords – Early Bronze Age, Harich, tokens, wheels, discs.

Ключевые слова – раннебронзовый, Арич, токены, колеса, диски.

Ներածություն

Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքը կուր-արաքսյան մշակույթի զարգացման և տարածման հիմնական կենտրոններից է եղել, և այստեղ են տեղակայվել այս ավանդույթի հատկապես երկրորդ՝ կաոնուտ-շենգավիթյան ենթափուլին բնորոշ մի շարք հնագիտական հուշարձաններ (Badalyan 2014, 73): Հենց այս ժամանակաշրջանում է, որ Հայաստանում կավե առարկաների պատրաստման և թրծման տեխնոլոգիան սկսել է ավելի մեծ թափով զարգանալ և տարբեր չափերի խեցանոթներին զուգահեռ պատրաստվել ու տարածվել են բազմազան մանրաչափ առարկաներ, մարդակերպ և կենդանակերպ արձանիկներ, սայլերի մոդելներ, հենակներ ու պատվանդաններ:

Հյուսիսարևմտյան Հայաստանի կուր-արաքսյան հուշարձանները քննելիս հարկ է նշել Կաոնուտի (Badalyan and Avetisyan, 2007, 136–152; Бадалян 1984, 229–237) Մեծ Սեպասարի (Yeganyan 2017, 395–410), Քեթիի (Петросян 1989), Շիրակավանի (Թորոսյան և այլք 2002), Հոռոմի (Badaljan et al 1993), Լեռնակերտի (Vardanyan et al 2022, 472–495) և Հառիճի (Хачатрян 1975, 43–45), վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիները, որոնցից հատկապես Հառիճում գտնվել են մեծ թվով մանր առարկաներ:

Հառիճի հնագիտական հուշարձանը բազմաշերտ է, զբաղեցնում է մոտավորապես 6 հա մակերես (Хачатрян 1975, 43, Արեշյան, Ղաֆադարյան 1996, 59–60): Հուշարձանի տարածքը բաժանվել է 3 դարավանդների (I, II, III). որոնցից առաջինում բացվել է բնակատեղիի հիմնական հատվածը (մոտ 42 մ² մակերես), և հենց այստեղից էլ գտնվել են վերոնշյալ մանրաչափ առարկաների օրինակները: 2020 թվականից հուշարձանի նյութերի նորովի ուսումնասիրության շնորհիվ տասնյակ նոր առարկաներ են ի հայտ եկել, որոնք նախկինում չեն արժանացել հետազոտողների ուշադրությանը: Այդ առարկաները այժմ պահվում են Հայաստանի պատմության թանգարանում և «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն ծառայություն» ՊՈԱԿ-ում (Հառիճից գտնված հնագիտական բոլոր առարկաները, որոնք նշված են հոդվածում, պահվում են Հայաստանի պատմության թանգարանի հնագիտական ֆոնդում՝ հավաքածուներ N 2621–2622): Այս բոլոր առարկաները վերականգնվել և ամրակայվել են, չափագրվել, լուսանկարվել, տիպաբանվել ըստ չափերի կամ ձևերի:

Դիտարկենք հուշարձանի այն մանրաչափ առարկաների օրինակները, որոնք պահվում են ՀՊԹ-ում՝ թոքեններ – 21 առարկա (նկ. 1), եղջյուրներ – 38 առարկա (նկ. 2), անիվների մոդելներ – 155 առարկա (նկ. 3):

Թոքեններ

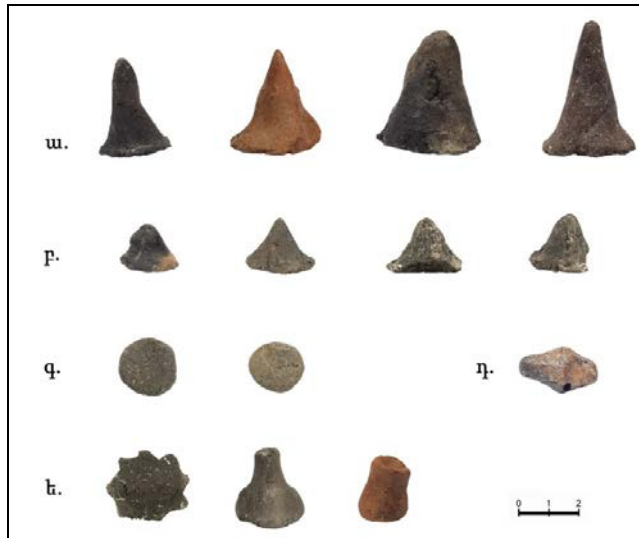
Թոքենները (անգլ. *token*-հաշվիչ, նշան) կավից պատրաստված փոքր չափերի, հիմնականում երկրաչափական բազմազան պատկերների ձևով առարկաներ են, դեռևս նեոլիթյան ժամանակաշրջանից օգտագործվել են որպես չափ ու քանակի միավորներ: Այս առարկաների առաջին օրինակները հայտնվել են մ.թ.ա. X հազարամյակում Սիրիայի տարածքում գտնվող մի քանի հուշարձաններում (Niami 2016, 4), շատ մեծ տարածում են ունեցել Մերձավոր Արևելքի երկրագործական բնակատեղիներում՝ Ջարմո, Ուրուք. դրանցից մի քանիսում նմանատիպ առարկաների թիվը հասնում է հարյուրների (Schmandt-Besserat 1992, 10):

Հնագետների շրջանում այս առարկաների մասին քննարկումները բաժանվում են մի քանի խմբի. ոմանց համար սրանք հաշվիչներ են, արժույթի միավորներ, ոմանց համար՝ սեղանի խաղերի խաղաքարեր, որոնց նման օրինակները գտնվել են հատկապես Եգիպտոսում (Kowalski 2004, 12) ավելի ուշ շրջանում:

Սակայն դեռևս 1992 թվականին ամերիկացի հետազոտող Դ. Շմանթ-Բեսերատը իր «Գրից առաջ» գրքում այս առարկաները կոչել է թոքեններ, ուսումնասիրել 8000-ից ավելին, տեսակավորել դրանք, քննել դրանց հիմնական գործառույթը (Schmandt-Besserat 1992):

Դ. Բեսերատը տվել է 16 հիմնական տեսակներ՝ մի քանի խմբավորումով, օվալ, եռանկյունի, գլանաձև, և սահմանել, որ գոյություն ունեն պատրաստման ձևով շատ պարզ և ավելի բարդ թոքեններ: Պարզ են այն առարկաները, որոնք հիմնականում առանց նախշերի կամ գործիքի հետքերի, հասարակ երկրաչափական պատկերներ են, իսկ բարդ են այն թոքենները, որոնք ունեն ներկի հետքեր, գծազարդեր, անցքեր, դետալներ, և Մերձավոր Արևելքի հուշարձաններում երբեմն հանդիպում են կենդանիների գլուխներով և անոթի մոդելների ձևերով թոքեններ:

Ըստ Դ. Բեսերատի, յուրաքանչյուր թոքեն ունի իր կիրառության առարկան, ինչպես օրինակ, կոները զարու կամ ցորենի պարկերի համար էին, որոշները՝ ձեթի կամ այլ հեղուկների: Թոքեններից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր գործառույթը. այսպես՝ շրջանաձև, կոնաձև թոքենները երևան են գալիս երկրագործական հասարակություններում, որտեղ հիմնականում զբաղվում էին հացահատիկավոր բույսերի մշակմամբ, իսկ ավելի բարդ՝ գլանաձև կամ լոբաձև թոքենները հիմնականում հայտնվում են անասնապահությամբ զբաղվող հասարակություններում:

Նկ. 1. Հադիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիից գտնված թոքեններ. ա-բ) կոնաձև, (քաշերը ծախից աջ՝ 8 գ, 9 գ, 20 գ, 14 գ, 2 գ, 4 գ, 5 գ, 2 գ), գ) սկավառակաձև (քաշերը ծախից աջ՝ 5 գ, 2 գ), դ) երկկոն (քաշը՝ 3 գ), ե) անկանոն (քաշերը ծախից աջ՝ 7 գ, 6 գ, 7 գ) (լուսանկարները՝ Վոսա Հակոբյանի)

Հադիճի տարածքում գտնվել են մեծաքանակ սկավառակաձև, կոնաձև և անկանոն առարկաներ, որոնք շատ երկար ժամանակ ուղղակի դիտարկվում էին որպես պատրաստուկներ, այլ առարկաներից պոկված հատվածներ, հիմնականում արձանիկների մասեր, բայց ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրելու դեպքում պարզ է դառնում, որ դրանք պոկված չեն ինչ-որ տեղից, ամբողջական են, ունեցել են հենց այսպիսի կիրառություն:

Հադիճում գտնված թոքենները, ըստ ձևի, բաժանվել են մի քանի տեսակի.

1. կոնաձև (նկ. 1ա, բ),
2. սկավառակաձև (նկ. 1գ),
3. երկկոն (նկ. 1դ),
4. անկանոն (նկ. 1ե):

Այս առարկաները պատրաստված են ձեռքով, անխառն կավից, դրանց վրա երբեմն կարելի է տեսնել մանր քարերի մնացորդներ, երբեմն նկատելի են մատնահետքեր կամ գործիքների հետքեր:

Ունեն տարբեր գունավորումներ, սակայն կուր-արաքսյան մշակույթի կավե առարկաներին շատ բնորոշ գույներ՝ շագանակագույնի, նարնջագույնի տարբեր երանգավորումներ: Այս գտածոների բարձրությունները հիմնականում 2–5 սմ են: Գերակշռում են կոնաձև առարկաները, որոնք տարբերվում են ըստ բարձրությունների, որոշները՝ շատ ավելի տափակ, ցածր առարկաներ են (նկ. 1բ), որոշները՝ ավելի սուր, երբեմն մինչև 5 սմ բարձրության իրեր են (նկ. 1ա): Հասկանալու համար, թե արդյոք այս առարկաները կարո՞ղ էին որպես կշռաքարեր օգտագործվել, կշռվել են, սակայն բոլորն ունեն տարբեր քաշեր (նկ. 1):

Թոքենների առաջին օրինակները Հայաստանում գտնվել են Ակնաշենի (Badalyan et al 2022, 218) նեոլիթյան բնակատեղիից: Նմանատիպ առարկաներ տարածաշրջանում հայտնաբերվել են նաև Արուխլոյի (Hansen et al 2006, 24), Մոնջուկի Թեփեի (Daitche 2019, 410) նեոլիթյան և Կամիլթեփեի (Lyonet et al 2012, 11) խալկոլիթյան բնակատեղիներից: Կուր-արաքսյան բնակատեղիներից նման օրինակներ են պեղվել Կոհնե Սահարից (Abedi 2022, 14). դրանք նույնպես դիտարկվում են որպես քանակի և արժույթի որոշակի միավորներ:

Եղջյուրների նմանվող առարկաներ

Հառիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիի տարածքում գտնվել են նաև 38 բազմազան կենդանիների եղջյուրների նմանվող առարկաներ: Սրանք մեկից երբեմն մինչև 5–7 սմ երկարություն ունեցող եղջյուրներ են, մեծ մասամբ՝ կտրտված: Այս առարկաները նույնպես դիտարկվել են որպես կենդանակերպ արձանիկներից կտրտված եղջյուրներ, սակայն հաշվի առնելով դրանց մեծ չափերը՝ մի փոքր բարդ է պատկերացնելը, որ դրանք արձանիկների մասեր են, չնայած որ Հառիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիից վերոնշյալ առարկաներին զուգահեռ հայտնաբերվել են բազմազան կենդանակերպ արձանիկներ նույնպես, որոնք, սակայն, չափերով շատ ավելի փոքր են (Saribekyan 2022, 2024): Այս եղջյուրներից որոշների դեպքում դրանք ամբողջական են՝ կտրտված չեն այլ առարկայից և կարող էին առանձին կիրառություն ունենալ:

Նկ. 2. Հառիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիից գտնված եղջյուրանման առարկաներ (լուսանկարը՝ Վոսան Հակոբյանի)

Անիվներ և սկավառակներ

Հառիճի տարածքում թոքեններին զուգընթաց սկսում են հայտնվել անիվների բազմազան մոդելներ և սկավառակաձև առարկաներ, որոնց քանակը նույնպես հսկայական թվերի է հասնում, ի տարբերություն վաղբրոնզեդարյան այլ հուշարձանների: Այս առարկաների ընդհանուր թիվը 155 է. դրանցից 133-ը՝ կավից, 22-ը՝ քարից են պատրաստված: Կավե իրերի ճնշող մեծամասնությունը 4–7 սմ տրամագծով, շրջանաձև առարկաներ են՝ միջանցիկ անցքով, ունեն սայլի անիվի տեսք (նկ. 3ա):

Նմանատիպ անիվի մոդելներ են գտնվել կուր-արաքսյան բազմազան հուշարձաններից (Özdemir 2021, 120; Simonyan 2015, 135; Бадалян и др. 2015, 126): Նախապես ենթադրվում էր, որ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ անիվի այս մոդելների և կենդանակերպ արձանիկների համատեքստում գտնվել են նաև 9 սայլի թափքի մոդելներ, կարելի է եզրակացնել, որ դրանք եղել են ամբողջական սայլերի մոդելներ՝ լծված կենդանակերպ արձանիկներով, որոնցից մի քանի օրինակներ գտնվել են Բադաանիում (Mirtskhulava 2008, 105-116, Burmeister 2010, 231), Արսլան Թեփեում (Frangipane 1993, 88), ավելի վաղ՝ Հարրապպայում (Kenoyer 2004, 94):

Նկ. 3. Հադիճի վաղբրոնզեդարյան բնակատեղիից գտնված անվաճն առարկաներ (լուսանկարը՝ Վոսմ Հակոբյանի)

Մնացած մոտ մեկ տասնյակ կավե և 22 քարե առարկաները շատ ավելի փոքր տրամագծերով են՝ կրկին միջանցիկ անցքով, սակայն տափակ՝ ի տարբերություն անիվի մոդելների, ընդ որում, հանդիպում են նաև տուֆից պատրաստված օրինակներ: Այս անիվներն ունեն 2-3 սմ տրամագծեր (նկ. 3բ): Փոքր չափերի այս իրերը հիմնականում դիտարկվել են որպես ուլունքներ, կոճակներ, կախազարդեր: Քարից անիվների նմանատիպ օրինակներ փաստագրվել են նաև Քյուլ Թեփեում (Abedi 2015, 63), Շենգավիթում (Бадалян и др. 2015, 74): Նմանատիպ կավե սկավառակաձև օրինակներ հանդիպում են դեռևս նեոլիթում (Ակնաշեն. Badalyan et al 2022, 219), հետո հայտնվում Օրչոսանի խալկոլիթյան բնակատեղիում (Gambashidze 2018, 75-83), Բոյուկ Քեսիկում (Musesyibli, Huseynov 2008, 97): Նման փոքր սկավառակաձև 2 առարկա գտնվել է նաև Ծաղկահովտից (Badalyan, Avetisyan 2007, 267), սակայն դրանք ոսկորից են:

Վաղբրոնզեդարյան մի շարք հուշարձաններից ևս գտնվել են կրկին 2-5/6 սմ տրամագծով սկավառակաձև առարկաներ՝ առանց միջանցիկ անցքերի, հիմնականում կտրված անոթների տարբեր հատվածներից: Սրանց գործառույթը նույնպես հնագետներին քննարկումների առիթ է տվել, և մինչ օրս դա միանշանակ չէ, չնայած որ վաղբրոնզեդարյան մի շարք հուշարձաններում նույնպես նմանատիպ առարկաներ հայտնաբերվել են (Бадалян и др. 2015, 40):

Թոքենները՝ որպես չափման միավորներ, կնիքները՝ սեփականության ցուցիչներ

Վերոնշյալ առարկաների՝ նման հսկայական քանակություններով ի հայտ գալը կուր-արաքսյան բնակատեղիում մի շարք հարցեր է առաջացնում: Նախ և առաջ հարկ է ճշգրտել այս գտածոների գործառույթը, ինչը եթե թոքենների դեպքում հստակ է, ապա հնագետները սկավառակների ու անիվների պարագայում տարբեր տեսակետներ ունեն հարցի վերաբերյալ: Քանի որ Մերձավոր Արևելքում մի փոքր ավելի վաղ, իսկ Հարավային Կովկասում վաղ բրոնզի դարաշրջանում սկսում են ձևավորվել չափի ու քանակի մասին պատկերացումները, բազմազան առարկաներ են ի հայտ գալիս մեծ քանակություններով և ստանդարտ չափերով (Beale 1978, 289): Որոշ վաղբրոնզեդարյան մետաղե և կավե առարկաներ, օրինակ պարույրաձև զարդերը և իլիկի գլուխները մասնագետների կարծիքով նույնպես ձեռք են բերում արժույթի միավորներ և սկսում են օգտագործվել որպես ապրանքափողի տեսակ (Չոհրաբյան 2015, Չոհրաբյան 2024): Եվ բնավ զարմանալի չէ, որ տարածում են ստանում թոքենները, որոնք տեղեկատվություն փոխանցելու միջոց էին, ստեղծվել են ինչ-որ կոնկրետ բանի քանակ արձանագրելու համար, և Հառիճում դրանց հայտնվելը կարևոր օրինակ է փաստելու համար, որ ժամանակի մարդիկ արդեն ունեին որոշակի պատկերացումներ չափի և քանակի մասին: Այս առարկաների օգտագործումը հաշվարկային համակարգի առաջին օրինակն էր, որը համակարգված էր, և ինչքան ավելի համալիր ու բարդ են դարձել հաշվարկները, այդքան ավելի համակարգվել են նաև հաշվարկային առարկաները, օրինակ, երբ կոնկրետ գծեր կամ անցքեր են ավելացել, դրանք ցույց են տվել քանակը:

Նմանատիպ փոքրիկ, հեշտ պատրաստվող առարկաների օգտագործումը տարածվում է միգուցե նաև որովհետև կավի օգտագործումը հեշտացել էր, կավե առարկաների կոտրելը կամ վնասելը դժվար էր, նաև հնարավոր էր դրանք վերաօգտագործել (Schmandt-Besserat 1992, 162):

Տնտեսության զարգացման նոր ձևերի հետ միաժամանակ, երբ մեծ պահանջ է առաջանում ավելի շատ չափիչ առարկաներ ունենալու, հաշվարկների և առևտրի նորանոր իրեր են ի հայտ գալիս, որոնք սկսում են դիտարկվել որպես չափ ու կշռի միավորներ: Սրանք կարող էին որպես չափօրինակ ծառայել, օգտագործվել ավելի լայն շրջաններում՝ որպես միասնական միավոր: Չնայած այն հանգամանքին, որ Էգեյան տարածաշրջանում, Անատոլիայում և Մերձավոր Արևելքի վաղբրոնզեդարյան որոշ բնակատեղիներում արդեն սկսում են հայտնվել կշռաքարերը (Rahmstorf 2010, 88), բայց թոքենների՝ կշռաքարեր լինելու տեսակետը բացառվում է, որովհետև կշռաքարերը հիմնականում պատրաստվում էին քարից, որն ավելի ծանր է, և միանման կշիռ ստանալը համեմատաբար հեշտ էր, քան կավի դեպքում, և Հառիճի թոքենների պարագայում դրանց կշիռները, ինչպես երևում է նկար 1-ի նկարագրության հատվածում, նշված քաշերից խիստ տարբեր են, մինչդեռ չափերը շատ հաճախ համընկնում են:

Այս ամենին զուգընթաց, ավելի հազվադեպ, բայց հայտնվում են նաև կնիքները, որոնք ևս մի օրինակ են այն բանի, որ մարդիկ սկսել էին մտածել սեփականության մասին: Եթե թոքենները չափ ու քանակ էին ցույց տալիս, ապա կնիքները սեփականության արտահայտման ավելի կատարելագործված օրինակներ էին, որոնք մատնանշում էին առարկայի, անհատի կամ խմբի պատկանելությունը: Կնիքներ նույնպես տարածաշրջանում երևան են գալիս դեռևս նեոլիթից (Ակնաշեն (Badalyan et al 2022, 217), հետո խալկոլիթյան բնակատեղիներում (Բոյուկ Քեսիկ (Museyibli, Huseynov 2008, 97), Օրչոսանի (Gambashidze 2018, 84): Կուր-արաքսյան մշակույթի հուշարձաններում հայտնվում են արդեն այս ժամանակաշրջանին բնորոշ կնիքներ, որոնցից հայտնաբերվել են Թալինում (Badalyan, Avetisyan 2007, 247), Քյուլ Թեփեում (Abedi, Omrani 2015, 67), Կոհնե Սահարում (Abedi 2022, 14), Վրաստանի տարածքում՝ Գուդաբերդկայում, Բերիկլեբիում, Գրակլիանիում (Шаншахвили, Шерадзихвили 2014, 112), Ա. Սագոնան հիշատակում է մի քանի կնիք Նորշունթեփեում, Արսլանթեփեում, Կուրուջութեփեում (Sagona 1984, 117):

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, թե ինչու որոշ կուր-արաքսյան հուշարձաններում վերը քննարկված առարկաների քանակը հասնում է հազիվ մեկ տասնյակի, իսկ Հառիճում՝ հարյուրների: Նմանատիպ իրավիճակ է նույնպես Մերձավոր Արևելքի այն հուշարձաններում, որտեղից գտնվել են թոքենները, որոշ հնավայրերում դրանք մոտ մեկ տասնյակի են հասնում, որոշներում՝ հարյուրների:

Քանակները շատ տարբեր են, որովհետև որոշ հուշարձաններ համեմատաբար ավելի երկար են պեղվել, մյուսները՝ ոչ, որոշ հուշարձաններում 50-ից ավելի են, մյուսներում՝ 5 հատ, Դ. Բեսերատը դա բացատրում է նաև նրանով, որ սրանք փոքր չափերի են, աչքի չեն ընկնում, երբեմն նաև կտրտված են եղել և սկզբնական շրջանում չեն արժանացել հնագետների ուշադրությանը (Schmandt-Besserat 1992, 32):

Եզրակացություններ

Այսպիսով, հողվածում ներկայացված օրինակների ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրահանգել, որ միգրացե այս իրերը չեն ունեցել միանշանակ կիրառություններ, որովհետև չի բացառվում նաև այն հանգամանքը, որ դրանք ստեղծվել են բազմակի գործածության համար և նախապես որպես հաշվարկի միավորներ պատրաստված առարկաները կարող էին փոխել իրենց կիրառությունը և որպես խաղաքարեր կամ հագուստի մասեր օգտագործվել կամ՝ հակառակը: Բայց փաստ է, որ թոքենների, կնիքների և կշռաքարերի տարածվելու հանգամանքի հետ կապված՝ մարդիկ սկսում են շատ մեծ ուշադրություն դարձնել տեղեկատվության կուտակման ու փոխանցման, հաշվարկային միավորների և համակարգերի ստեղծման և փոխանակման խնդիրներին:

Չնայած որոշ մասնագետների պնդումներին, որ Միջագետքում հասարակությունները տնտեսապես շատ ավելի զարգացած էին, իսկ Հարավային Կովկասում առավելապես երկրագործական տնտեսաձևերով էին ապրում, միևնույն

է՝ թոքենների, կնիքների, անվաճն առարկաների գոյությունը նմանատիպ քանակություններով նոր քննարկումների առիթ է տալիս:

Շնորհակալական

Հոդվածի ուսումնասիրությունները իրականացվել են ՀՀ գիտության կոմիտեի Երիտասարդ գիտնականների աջակցության ծրագրի N 22-YSSS-037 շրջանակում: Հոդվածը գրելու ընթացքում ցուցաբերած աջակցության համար շնորհակալություն ենք հայտնում Հայաստանի պատմության թանգարանի տնօրինությանը և Հնագիտության բաժնի աշխատակիցներին, նաև հնագետներ, պ.գ.դ. Արսեն Բոբոխյանին, պ.գ.թ. Արմինե Հարությունյանին և դրամագետ, պ.գ.թ. Արմինե Զոհրաբյանին օգտակար խորհուրդների համար:

Գրականություն/References/Литература

1. Արեշյան Գ., Ղաֆադարյան Կ. Հայկական Լեռնաշխարհի և հարակից շրջանների ճարտարապետությունը վաղ բրոնզի դարում, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Հտ. I, Երևան, «Գիտություն», 33-67:
Areshyan G., Ghafadaryan K. The Architecture of the Armenian Highlands and Adjacent Regions in the Early Bronze Age, History of Armenian Architecture, vol. I, Yerevan, Gitutyun, 33-67 (in Armenian).
2. Զոհրաբյան Ա. 2015, Վաղ բրոնզեդարյան պարուրածն զարդերը որպես ապրանքափողի տեսակ, Մեծամոր. կեսդարյա պեղումների տարեգրություն, Երևան, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն ծառայություն ՊՈԱԿ, 151-161□
Zohrabyan A. 2015, Early Bronze Age Spiral Shape Decorations as Primitive Money, Metsamor: A Chronicle of Half a Century of Excavations, Yerevan, Service For The Protection Of Historical Environment And Cultural Museum-Reservations SNCO, 151-161 (in Armenian).
3. Զոհրաբյան Ա. 2024, Իլիկի գլուխները որպես ապրանքափող, Մեծամորյան ընթերցումներ, N 2, Երևան, Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն ծառայություն ՊՈԱԿ, 165-182:
Zohrabyan A. 2024, Spindle Whorls as Commodity-Money, Metsamorian readings, vol. 2, Service for the Protection of Historical Environment and Cultural Museum-Reservations SNCO, 165-182 (in Armenian).
4. Թորոսյան Ռ. Խնկիկյան Օ., Պետրոսյան Լ., 2002, Հին Շիրակական, Հնագիտական պեղումները Հայաստանում 23, Երևան, «Գիտություն».
Torosyan R., Khnkikyan O. Petrosyan L., 2002, Ancient Shirakavan, Archaeological Excavations in Armenia 23, Gitutyun, Yerevan (in Armenian).
5. Abedi A., Omrani B. 2015, Kura-Araxes Culture and North-Western Iran: New Perspectives from Kul Tepe Jolfa (Hadishahr), Paléorient, N 41/1, 55-68.
6. Abedi A. 2022, Seal and Sealing in the Kura-Araxes Culture: New Findings from North-western Iran, Aramazd Armenian Journal of Near Eastern Studies, N XVI/1-2, 3-27.

7. Badalyan R., Avetisyan P. 2007, *Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia*, BAR International Series 1697, Oxford, Archaeopress Publishing.
8. Badalyan R. 2014, New Data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia, *Paléorient*, N 40/2, 71–92.
9. Badalyan R., Harutyunyan A., Meliksetian K., Pernicka E., Christidou R. 2022, *Miscellaneous Objects from Aknashen, The Neolithic Settlement of Aknashen (Ararat Valley, Armenia), Excavation seasons 2004–2015*, Oxford, Archaeopress Publishing, 212–225.
10. Badaljan, R., Edens, C., Gorny, R., Kohl, P.L., Stronach, D., Tonikjan, A.V., Hamayakjan, S., Mandrikjan, S., Zardarjan, M., 1993, Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia, Iran, Vol 31, 1–24.
11. Beale T.W. 1978, Beveled Rim Bowls and Their Implications for Change and Economic Organization in the Later Fourth Millennium B.C., *Journal of Near Eastern Studies*, 37/4, 289–313.
12. Burmeister S. 2010, Transport im 3. Jahrtausend vor Christus. Waren die Wagen ein geeignetes Transportmittel im Überlandverkehr? In: *Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2. Jt. v. Chr.*, Berlin, Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Instituts, 223–237.
13. Daitche J. 2019, The Tokens from Monjukli Depe, Looking Closely: Excavations at Monjukli Depe, Turkmenistan, 2010–2014, vol. 1, Leiden, Sidestone Press, 409–455.
14. Frangipane M. 1993, Arslantepe-Melid-Malatya, Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme, Scavi Archeologici Italiani in Turchia, Venezia, 30–103.
15. Gambashidze I. 2018, Die spätchalkolithische Siedlung Orchosani (Südwestgeorgien). In: *Gold & Wein: Georgiens älteste Schätze*, Frankfurt, Archaeologisches Museum Frankfurt, 74–85.
16. Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K., Benecke N., Gatsov I., Nedelcheva P. 2006, Aruchlo 2005–2006: Bericht über die Ausgrabungen in einem neolithischen Siedlungshügel, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, N 38, 1–34.
17. Kenoyer M.J. 2004, Die Karren der Induskultur Pakistans und Indiens, *Bad und Wagen: Der Ursprung einer Innovation Wagen im Vorderen Orient und Europa*, Mainz am Rhein, 87–106.
18. Kowalski W. 2004, Ancient Board Games, *Art and Culture Magazine*, N 13, 55–68.
19. Museyibli N., Huseynov M. 2008, Boyuk Kasik, Baku, National Academy of Sciences, Institute of Archaeology and Ethnography.
20. Niami T. 2016, *Near Eastern Tokens: A Contextual Analysis of Near Eastern Tokens from the 7th to the 4th Millennium BC*, Master Thesis.
21. Özdemir A. 2021, Murat Höyük Erken Tunç Çağı Hayvan Figürinler, *Sosyal Bilimler Dergisi*, SD Publishing House, 567–582.
22. Rahmstorf L. 2010, The Concept of Weighing During the Bronze Age in the Aegean, the Near East and Europe, *The Archaeology of Measurement. Comprehending Heaven, Earth and Time in Ancient Societies*, New York, Cambridge University Press, 88–105.
23. Sagona A. 1984, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Part 1*, BAR International Series 214, Oxford, Archaeopress Publishing.

24. Saribekyan M. 2022, Zoomorphic Clay Figurines from the Early Bronze Age Settlement of Harich, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, N XVI/1–2, 378–390.
25. Saribekyan M. 2024, Anthropomorphic and Zoomorphic Clay Statuettes of the Kura-Araxes Tradition: Case from the Settlement Harich, Armenia, Praehistorische Zeitschrift, 1–11.
26. Schmandt-Besserat D. 1992, Before Writing, vol. 1, Austin, University of Texas Press.
27. Simonyan H. 2015, The Archaeological Site of Shengavit: An Ancient Town in the Armenian Highland, Fundamental Armenology, N 1, 134–168.
28. Vardanyan B., Saribekyan M., Davtyan R., Mkrtchyan L., Manukyan S. 2022, Preliminary Results of Excavations of the Early Bronze Age Settlement in Lernakert (Armenia), Aramazd Armenian Journal of Near Eastern Studies, XVI/1–2, 472–495.
29. Yeganyan L. 2017, The Early Bronze Age Shrine of Mets Sepasar, Bridging Times and Spaces: Festschrift in Honour of Gregory E. Areshian on the Occasion of His Sixty-Fifth Birthday, Oxford, Archaeopress Publishing, 395–410.
30. Бадалян Р. 1984, Раннебронзовое поселение близ с. Карнут, Историко-филологический журнал, N 1, 229–237.
Badalyan R. 1984, Early Bronze Age Settlement near the Village Karnut, Historical-Philological Journal, N 1, 229–237 (in Russian).
31. Бадалян Р., Овсепян С., Хачатрян Л. 2015, Шенгавит: Каталог археологических материалов из коллекции Музея истории Армении, Ереван, Музей истории Армении.
Badalyan R., Hovsepyan S., Khachatryan L. 2015, Shengavit: Catalog of Archaeological Materials from the Collections of the History Museum of Armenia, Yerevan, History Museum of Armenia (in Russian).
32. Петросян Л. 1989, Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до. н.э), Ереван, АН Армянской ССР.
Petrosyan L. 1989, Excavations of the Sites of Ketı and Voskehask (III-I mill. BC), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR.
33. Шаншашвили Н., Шеразадишвили З. 2014, Печати эпохи ранней бронзы на Южном Кавказе, Дагестан в Кавказском историко-культурном пространстве, Конференция посвященная 90-летию Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра Российской академии наук, Махачкала, Академия наук, 122–123.
Shanshashvili N., Sharazadishvili Z. 2014, Seals of the Early Bronze Age in the South Caucasus, Dagestan in the Caucasian Historical and Cultural Space, Conference dedicated to the 90th Anniversary of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Dagestan Scientific Center of the Russian Academy of Sciences, Makhachkala, Academy of Sciences, 122–123 (in Russian).
34. Хачатрян Т. 1975, Древняя культура Ширака, Ереван, Ереванский государственный университет.
Khachatryan T., Ancient Culture of Shirak, Yerevan, Yerevan State University (in Russian).